

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ТҮРКІ ӘЛЕМІ

ГҮЛШАТ МАСАЛИМҚЫЗЫ АБИКОВА*

ТҮЙІНДЕМЕ: Бас шығарушылары А. Байтұрсынов пен М. Дулатов болған және Алаш көсемі Ө. Бөкейхан белсене араласқан «Қазақ» газеті мәдени-әдеби, тарихи және тілдік мұра Орынбор қаласында 1913-1918 жылдары тоқтаусыз шығып тұрған. «XX ғасыр басындағы ұлттық энциклопедия» деген атауға ие болған жәдігердің академиялық басылымын жасау – кезек күттірмес шара. Келер ұрпаққа мәңгілікке қалдырар басты мұрамыздың бірі ретінде оның факсимильдік және электрондық нұсқасын жасау – «Қазақстан» библиографиялық қорына қосылған зор үлес болса, ал оны толықтай қазіргі жазу үлгісіне көшіру, яғни араб қаріпті ескерткіш мұраны көпшілікке қол жетімді ету – қазақ қоғамдық және гуманитарлық ғылымын жаңа бір саты, деңгейге көтеруге жәрдемдесер еді.

ABSTRACT: Priceless cultural-literary, historical and linguistic heritage of that time was the newspaper «Kazak» being continuously published in Orenburgh in 1913-1918. Absolutely essential is the academic publication of the newspaper «Kazak» which was «The national encyclopedia of the beginning of XX century» in its time. The formation of fax and electron collection as a heritage left to the young generation to make contribution for the bibliographic fund “Kazakhstanika”, and the complete transfer of it into cyrillics will open an access to all interested persons to study the heritage initially preserved on the Arabic graphics, and will be the step to raising on the new level the social humanitarian science.

«Ғылым ордасы» РМК Ғылыми кітапханасы - республикамыздағы кітапханалар ішінде төңкеріске дейінгі кітаптар мен сирек қолжазбалар қоры толық сақталған ғылыми мекеме. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында шыққан асыл мұраларымыздың ішінде қазақ баспасөзінің бастауы болған газеттер мен журналдар жинақталған.

Осы сирек қордың құнды жәдігері, XX ғасырдың бас кезінде, яғни 1913-1918 жылдар аралығында шығып тұрған «Қазақ» газеті халқымыздың қоғамдық-саяси және әдеби өмірінде елеулі рөл атқарды. Өз кезеңінде басылым халқымыздың бүкіл тіршілік-болмысын, экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайын, әдебиеті мен мәдениетін, өнері мен білімін жетілдіруді жан-жақты жазумен бірге, осы бағытта үлкен түсіндірушілік, насихат жұмыстарын жүргізді, қоғамымызды ілгері байытуға зор үлес қосты басылым 1913 жылы 2 ақпаннан бастап Орынбор[1, 76.] қаласында шығарыла бастады.

Басылымның бірінші редакторы, түркітанушы, публицист, аудармашы, қоғам қайраткері, Қазақ халқының 20 ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі – Ахмет Байтұрсынұлы. Екінші редакторы қазақтың көрнекті ағартушысы, қоғам қайраткері, ақын, жазушы – Міржақып Дулатұлы. Газетті шығарушылар, қазақтың алып азаматтары, олар ағартушы ғалым, әдебиет зерттеуші, аудармашы, оқу құралдары мен әдеби шығармалардың авторы, қазақтың тұңғыш журналы «Айқап» пен «Қазақ» газетіне мақалалары жиі шығып тұрған тұрақты авторлары. Бастырушы - 1913 жылы А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлының ұйымдастыруымен құрылған, қайырымдылық шараларын ұйымдастырумен айналысқан мәдени ұйым «Азамат» серіктігі. Серіктестіктің басты мақсаты “Қазақ” газетінің үзіліссіз шығып тұруына жәрдемдесу. Сондай-ақ, қазақ қоғамындағы оқу-ағарту жұмыстарын өрістетіп, зәру оқу құралдары мен әдебиеттерді баспадан шығару, мектеп-медреселердегі мұқтаж шәкірттерге қаржылай көмек беру т.б. қайырымдылық шараларын ұйымдастыру ісімен айналысты[2, 214б.].

Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ баспасөзі тарихының бас зерттеушісі Үшкілтай Сұбханбердина «Қазақ» газетінің редакторлары жөнінде Санкт-Петербург қаласындағы Орталық мемлекеттік тарих мұрағатында төмендегідей дерек сақталғандығы туралы өз еңбектерінде көрсеткен, онда былай делінген: «Газеттің екінші редакторы қызметіне Міржақып Дулатовты тағайындау туралы 1914 жылы 19 мамырдағы Жоғарғы баспасөз басқармасының Орынбор губернаторына берген бұйрығында «Орынборда Ахмет Байтұрсыновтың редакторлығымен шығып тұрған «Қазақ» газетінің екінші

* ГҮЛШАТ МАСАЛИМҚЫЗЫ АБИКОВА* «Ғылым Ордасы» РМК Ғылыми кітапханасы, Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиеттер бөлімінің меңгерушісі Алматы, Қазақстан Республикасы akikam@mail.ru

жауапты редакторы қызметін атқаруға Торғай облысы Сарықопа болысы №1 ауылдың қазағы Мир-Якуб Дулатович Дулатовқа рұқсат беріледі»[1, 76.].

Хұсайынов-Каримов баспаханасында басылып тұрған. Тиражы 3000-8000. 1915 жылдан бастап аптасына 2 реттен шыға бастаған. Барлығы 265 нөмірі жарық көрді. Газеттің 1918 жылғы сандарының редакторы Жанұзақ Жәнібеков.

Жәнібеков Ж. Алаш қозғалысының қайраткері, жазушы, аудармашы. «Бостандық туы» газетінің редакциялық алқасында және «Кедей» газетінің редакторы болған. Қаламгердің үлкен бір еңбегі - Алаш жолында құрбан болған Қазы Нұрмұхамедұлының тарихтағы орнын бағалауы және оның қазасына байланысты қазақ тұлғаларының көңіл- күйін хаттап қалуы еді. Репрессия басталғанда қызметінен алынып, 1937 жылы 28 шілдеде ұсталып, 13 қыркүйекте атылады [2, 90б.].

Газеттің атауының «Қазақ» деп аталуына келетін болсақ, 1913 жылғы үшінші санында «Қазақ тарихы» айдарымен жарияланған Түрік баласының мақаласында былай деп жазды: «...Біздің қазақ өзінің атынан айрылып, қырғыз атанып жүрмекші емес. Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Осы ғасырдағы әлем жарығына қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай, және өзіміздің шарқ әдегіне ыңғайлы қылып «Қазақ мәдениеті» (Казакская культура) құрып, бір жағынан «Қазақ әдебиеті» (Казакская литература) тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы» [3, б.].

Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейхан, Райымжан Мәрсекұлы бастаған алдыңғы қатарлы қазақ бетке ұстар зиялылары қазақ еліне газет ашу ісімен 1905 жылдан бастап айналыса бастаған. Баспасөз тарихын зерттеуші ғалымдардың айтуынша журналдың басылып шыға бастауына 1905 жылы патша үкіметінің баспасөз еркіндігі жайлы шыққан манифесті арқау болған екен. Сол жылдан бастап қазақтың мерзімді баспасөздері шыға бастаған. Алдымен олар «18 ақпан жарлығы» шығысымен өздерінің саяси талаптарын әйгілі «Қарқаралы петициясына» тізіп жазып, осы жарлыққа қол қойған орыс патшасының атына поштамен жөнелтеді. Петицияның 3-тарауында: «Қазақ халқының қазіргі мұқтажын айқындау үшін қазақ тілінде газеттер басып шығару қажет, ол үшін бастапқы цензурасыз баспахана ашуға және газет басуға рұқсат сұрау емес, құлақтандыру тәртібін орнату керек болады» деп жазылған еді. Сол жылғы желтоқсан айының басында ақпарат көзі ретінде Санкт-Петербургтің «Новая жизнь» газетін сілтеп көрсеткен семейлік «Семипалатинский листокъ» «17 қазан манифесі мен одан кейінгі тұста Ә.Бөкейхановтың қазақ тілінде газет басып шығару үшін қырға кеткенін» хабарлады. Ал қараша айында Бөкейхан Ресейдің «жергілікті (земский) және қалалық қайраткерлерінің» Мәскеудегі съезінде қазақтың сөз бостандығына зәру екенін айтып сөз сөйледі. Ол: «Ана тілін еркін қолдану қазақтардың таяу арадағы мұқтажы, сөз бостандығы әсіресе алдағы сайлау науқанына қажет» деп мәлімдеді.[4, 1 б.].

Патша үкіметі газетті аптасына бір реттен, қазақ тілінде үкімет тарапынан бұйрық-жарлықтар, мемлекеттік дума жұмысы, ішкі және сыртқы хабарлар, қазақтың тарихы, этнографиясы, мәдениеті, әдебиеті, тіл, экономика, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, халық ағарту мәселелері, денсаулық сақтау және фельетондар мен редакцияға хат сияқты бағдарламамен шығаруға рұқсат берді.

«Қазақ» газетінің алты жыл үзбей жарық көргені, осы газеттің шығуына еңбек еткен Алаш ардақтыларының үміті ақталғаны деп білуге болады. Әрине, Ресей патша үкіметінің қатаң бақылауын қалтқысыз қамтамасыз еткен цензураның қатал қыспағы астында журналды ай құрғатпай, осыншама мерзім шығарып тұру оңайға түспегені түсінікті.

Осыған орай Ү.Сұбханбердина өзінің зерттеу еңбегінде «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 78 санында басылған «Алашқа», 78 санында басылған «Россиядағы ұйымшылдық» деген мақалада патша үкіметіне қарсы үгіт-насихат, отаршыл саясатқа қарсылық білдіді деген айыппен газет редакторы А. Байтұрсынұлы екі жылға жер аудару үкімі шығарылып, сол жылғы 91 санында басылған «Бұл қалай?» деген мақала үшін 50 сом айып немесе 2 ай түрме кесілген, 80санында басылған «закон жобасының баяндамасы» деген мақала үшін Орынбор генерал губернаторы 1500 сом айып салуға немесе үш ай түрмеге жабуға үкім еткен. [1, 8 б.].

«Қазақ» газетін шындығымен зерделеу, зерттеу еліміздің егемендігімен бірге басталды. 1993 жылы Алаш қайраткерлерінің шығармаларын таратуға және насихаттауға үлкен үлес қосқан ғалым Ү.Сұбханбердинаның «Қазақ, Алаш, Сарыарқа» газеттері бетінде басылған материалдарының мазмұндалған библиографиялық көрсеткіші басылып шықса[1, 36.], 1998 зерттеуші ғалымдар Ү. Сұбханбердина, С. Дәуітов, Қ.Саховтың сол тұстағы қажырлы еңбегі арқасында газеттің жарияланымдары энциклопедиялық кітап болып шығарылды.[5, 16.] Бірақ бұл жинаққа газеттің

барлық нөмірі толық кіргізілмеген. Бұл энциклопедия тәуелсіздік жылдарындағы үлкен әдеби-ғылыми жетістік еді.

2009 жылы «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша белгілі ғалымдар т.ғ.д. С.О. Смағұлова, ф.ғ.д. Ғ.Қ. Әнес, арабтанушы маман Т.А. Замзаева «Қазақ» газетінің 1913 [6, 26.], 1914[7, 26.], жылдардағы барлық санын толығымен аударып қазіргі әріпке түсіріліп, жеке, жеке кітап болып басылып шығарылды.

100 жылдан артық тарихы бар «Қазақ» газетінің «Ғылым ордасы» Ғылыми кітапханада 1913-18 жылдардағы шыққан барлық нөмірлері сақталған. 1913 жыл - №1-44, 1914 жыл - №45-92, 1915 жыл - №101-163, 1916 жыл – №164-211, 1917 - №201-226, 228, 230-248, 250-257, 1918 жыл - №258-265. Оқырмандар арасында сұранымға ие басылымдардың бірі. Газет қағазының жылдар өткен сайын, әрі күнделікті зерттеуші ғалымдардың қолдануынан ескіруіне байланысты және көне жәдігерімізді кейінгі ұрпаққа сол қалпында жеткізу мақсатында Ғылыми кітапхана басылымды сандық қалыпқа түсіріп, электронды нұсқасын дайындау жұмыстарын жүргізуде.

XX ғасырдың басынан 30-жылға дейінгі аралықта қазақ мерзімді басылымдарының араб әрпінде басылуы араб графикасын білмейтін көптеген зерттеушілердің газет-журналдардағы материалдарды қолдануына қиындықтар туғызуда. Сол себепті ендігі біздің алдағы мақсатымыз осы «Қазақ» газетінің гуманитарлық сала мамандарына барлық зерттеушілердің қол жеткізер басылымына айналдыру. Кейінгі ұрпаққа сол қалпында жеткізуіміз үшін араб графикасынан қазіргі әріпке көшіру арқылы «Қазақ» газетінің әлі жасалмаған 1915 жылғы факсимилді нұсқасын дайындау жұмысы мемлекеттік гранттық ғылыми-зерттеу жоба бағдарламасы аясында жүзеге асырылып жатыр.

Жобаның басты мақсаты Қазақстан тарихына қатысты деректерді, оның ішінде 1915 жылғы Ресей мен Қазақ даласындағы қоғамдық-саяси жағдайды нақтылау, Алаш арыстарының бұған дейін ғылыми айналысқа түспей келе жатқан жазба еңбектерін жариялап, олардың саяси көзқарасы мен отаршылдыққа қарсы күрес жолындағы өсу эволюциясын айқындау. Қазақ жұртына 1915 жыл бірінші дүниежүзілік соғыстың ең бір қызу да қиын жылы ретінде өте ауыр тиді. Инфляция өршіп, баға шарықтап кетті. Елде соғыс жағдайы жарияланып, сөз бостандығына шектеу қойылды: әскери цензура енгізілді. Қазақтың материалдық ресурстарын мольнан жұтқан соғыс енді адами капиталға ауыз салды: қазақтан әскер алу мәселесі көтерілді. Осы алғы шарттар 1916 және 1917 жылдары қазақ даласын жайлаған бас көтерулер мен көтеріліске алып келген болатын. Бас шығарушылары А.Байтұрсынов пен М.Дулатов болған және Алаш көсемі Ә.Бөкейхан белсене араласқан «Қазақ» газетінің 1915 жылғы №№101-163 сандарын толықтай қазіргі жазу үлгісімен жариялай отырып, еңбек соңында бірнеше мақсатты «Көрсеткіштер» мен ғылыми түсініктер жазылады. 2017 жылы «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің құрылғанына 100 жыл толмақ. Төл ұлттық мемлекеттігіміздің бастауы болған осы ғасырлық тойға орай Алаш қозғалысы мен көрнекті Алаш зиялыларына қатысты барша дерек, ақпараттар жарық көрмек. Келер ұрпаққа мәңгілікке қалдырар басты мұрамыздың бірі ретінде оның факсимильдік және электрондық нұсқасын жасау – «Қазақстаника» библиографиялық қорына қосылған зор үлес болса, ал оны толықтай қазіргі жазу үлгісіне көшіру, яғни араб қаріпті ескерткіш мұраны көпшілікке қол жетімді ету – қазақ қоғамдық және гуманитарлық ғылымын жаңа бір саты, деңгейге көтеруге жәрдемдесер еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Субханбердина Ү. «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа». – Алматы: Ғылым, 1993. – 200 б.
2. «Алаш» қозғалысы / Құраст.: Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы, И. Нұрахмет. – Алматы: Сардар, 2008. – 324 б.
3. Түрік баласы. Қазақ тарихы. «Қазақ» газеті, 16 ақпан, 1913 жыл, № 3.
4. Аққұлы С. «Қазақ» газетінің шыққанына 100 жыл толады // Азаттық радиосы. - 6 мамыр 2015.
5. «Қазақ» газеті. - Алматы, 1998. – 560 б.
6. «Қазақ» газеті. 1913 жыл. - Алматы, 2009. – 480б.
7. «Қазақ» газеті. 1914 жыл. - Алматы, 2009. – 504б.